

Irena Selišnik

ŽENSKI KRAJI SPOMINA

Uvod

I skanje žensk v zgodovinopisju in odkrivanje ženske zgodovinske in spominske genealogije je v zadnjih dveh desetletjih postalo pogosto dejanje. Odkrivanje novih del različnih avtoric in fragmentov življenj akterk iz preteklosti preizprašuje vednost zgodovine, umetnostne zgodovine, literarne zgodovine. Ženske vstopajo pred nas ne le kot nosilke spola in drugačnega pogleda, pač pa v celotni paleti identifikacij, ki pred nami razodeva krajino vseh mogočih pojav. Pripadnice delavskega sloja, istospolno usmerjene ženske idr. se pojavljajo v novih intersekcionalnih zgodbah. Prav tako so temu duhu sprememb sledile ženske študije in študije spola, ki so spremenile izobraževalni proces na univerzah. Kljub temu pa se po mnenju mnogih raziskovalk preteklosti v slovenski historiografiji ni zgodilo prav veliko, oziroma se je glede na vrsto študij in raziskav, ki so bile opravljene, razmeroma malo.

Ženski spomin vztrajno doživlja neprenehne diskontinuitete, prelomi in pozabe so stalnica ženskega spominjanja. Časopis *Slovenka*, Splošno žensko društvo, tudi AFŽ in različne sodobne feministične skupine so vedno znova pozabljene in nato obujene s strani različnih navdušenk, na splošno pa v

obči historiografiji slovenskega naroda prezrte. In čeprav je namen prispevka iskati prisotnost žensk v spominu, ne bo njegov cilj beleženje navzočnosti žensk v preglednih historografskih delih, pač pa iskati vključenost žensk v konstituiranju spomina slovenskega naroda. Preko uradnega zgodovinopisja se bomo tako osredotočili na kraje spomina, na določene skupne imenovalce, ki naj bi po mnenju zgodovinske skupnosti, konstituirali spomin slovenskega naroda. Kraji spomina razodevajo našo artikulacijo preteklosti, intelektualno in kulturno tradicijo, ki oblikuje našo predstavo preteklosti, oblikovalce spomina, ki selektivno sprejemajo in manipulirajo s tradicijo in potrošnike spomine, ki ga uporabljajo in spreminjajo v skladu s svojimi potrebami, in seveda se v iskanju žensk v kolektivnem spominu razodeva tudi spolni red na Slovenskem.

I.

Ženske in narodna noša

V 19. stoletju naj bi se v oblikovanje naroda vključile množice, različne družbene sloje in skupine naj bi povezala narodna zavest. Nacionalizirana množica naj bi jasno vključevala tudi ženske, princip egalitarizma, na katerem je slonel nacionalizem, naj bi predpostavljala, da se znotraj skupnosti ne izključuje nikogar in ima vsak član oziroma članica pravico sodelovati v narodovem življenju in za dosego njegovih ciljev. Toda ali se je ta predpostavka zrcalila v tedanjih praksah in kasneje v zgodovini spominjanja nacije, je pomembno vprašanje, na katerem sloni tudi vzpostavitev egalitarne politične skupnosti. Zgodovinski spomin je sredstvo legitimacije, emancipacije in integracije ter tako v službi naroda, vključenost žensk vanj pa razgalja enakopravnost političnega imaginarija in posledično vsakdanjo prakso spolne egalitarnosti naroda. Vključenost žensk bomo tako prepoznali preko nekaterih zgodovinskih dogodkov, ki so sprejeti kot tradicionalni del narodnih samopredstav, ki poudarjajo enotnost in množičnost slovenske skupnosti.

Začetke praznovanja slovenskosti je tako iskati v avstroogrski monarhiji, Slovenci v monarhiji vsaj uradno sicer niso obeleževali državnih praznikov, izjema je bil cesarjev rojstni dan, toda bitka za nacionalizacijo kulturnega prostora je postajala konec 19. stoletja ostra. Slovenski narodni moške so želeli tudi fizično označiti »svoj prostor«, ne le simbolno, z neuradnimi praznovanji obletnic in komemoracijami. Narodni prvaki so tako navdušeno postavljali spominska obeležja, ki pa so kot

piše Marijan Dovič, naletela tudi na nasprotovanje avstroogrske oblasti, ki je kazala svoj germanski značaj. In vendarle je do konca prve svetovne vojne zraslo skoraj šestdeset spominskih plošč in spomenikov slovenskih imenitnikov, neformalno pa so slovenska društva organizirala celo vrsto neuradnih narodnih proslav. Pravi zamah je praznovanje slovenskih nacionalnih praznikov doživelo v Kraljevini Jugoslaviji. Če so pred tem številne iniciative izhajale iz zasebnega kroga, se je v novi državi vse to spremenilo. Časopisje se je brez bojazni cenzure spominjalo pomembnih konstitutivnih dogodkov formiranja naroda. Mednje so sodili tabori, *Majniška deklaracija*, pa tudi obletnica demonstracij v Ljubljani 1908, plebiscit na Koroškem in mnogi drugi. Kje je bilo mesto žensk v teh dogodkih in spominjanjih nanje?

Začnimo pri začetkih praznovanja slovenstva in ustavimo pogled na taborih. Ustvarjalci taborov so se zavedali, da ustvarjajo zgodovino, saj naj bi »narod z njimi vstopil na politično polje«. Taborsko gibanje je bilo po mnenju Vasilija Melika ena najsvetlejših točk poti razvoja slovenskega naroda. Na zborovanjih se je širila ideja *Zedinjene Slovenije*, o kateri so dotlej pisali le časopisi, iz ozkega kroga »gospodov v glase rokavicah in frakih ter šinjoniranimi damami« med ljudstvo. Na ljudskih taborih se je med slovensko govorečim prebivalstvom krepilo občutenje slovenstva in utrjevala se je »zavest o pripadnosti k isti narodni skupnosti«, ki se je »usposabljala za narodni boj«. Nič čudnega, da so se udeleženci že za časa njegove geneze zavedali, da ustvarjajo prihodnost, demokracijo. Kako vključujoč pa je ta koncept bil? Demokratičnost je na taborih asociirala na starodavne čase, ali kot pravi poziv na žalski tabor: »V starodavnih časih bili so naši pradedje sloboden in samosvoj narod. Kadar je bilo treba se posvetovati v občinskih rečeh, zbirali so se pod milim nebom v senci košatih lip, pogovarjali so se, izrekli brez strahu svoje želje in potrebe [...] [P]o tisoč letih imamo zdaj sopet postavno pravico, zbirati se pod milim nebom in posvetovati se o vseh stvareh, ktere se nam potrebne in imenitne zdijo.« Ta sijajen citat najbolje prikaže, kako se je politični diskurz na Slovenskem počasi spreminjal, saj je legitimnost za uresničevanje svojih političnih idej še črpal iz preteklosti, slavne tradicije, teža argumentov se v času taborov še ni toliko kot drugod napajala v prihodnosti, v suverenosti naroda, ljudski volji in odločanju. Če se je politični diskurz obračal v preteklost, kako demokratičen oziroma egalitaren je bil? So zahteve, ki so brisale meje med družbenimi razredi, vključevale ženske?

V tedanjem taborskem političnem diskurzu se odlično prepozna reference, ki so popolnoma ujele duh časa in se naslonile na intelektualno in kulturno tradicijo

naroda. Glavna referenčna točka je bilo romantično staroslovansko obdobje, ki je sicer predstavljalo skupno točko evociranja mnogih srednjeevropskih narodov. Predstave so se povezovale z idejo kmečke-kolektivistične družbe, ki je temeljila na iluziji o starih Slovanih kot demokratičnem ljudstvu, o izvorni demokraciji Slovanskih plemen. V tovrstnih utopijah gre seveda za patriarhalno ureditev sveta, v katerem imata oče kot glava družine in kmet kot najpomembnejši proizvajalec in jedro naroda osrednje mesto. V praslovansko idealistično občestvo so slovenske izobraženske elite projicirala svoje želje in ideološke predstave, o čemer podrobneje piše Peter Vodopivec. V tem smislu so bila napisana utopistična leposlovna dela, pa tudi strokovna, npr. delo Josipa Serneca *Materializem in slovanstvo*. Njegova knjiga o reševanju socialnega vprašanja predstavlja popolno idealizacijo ruskega občinskega gospodarstva, navdih pa je avtor verjetno črpal tudi iz domače vzgoje, saj se je s tem vprašanjem na podoben način ukvarjal že njegov oče. Podobne ideje brez tako navdušenega rusofilstva egalitarne kmečke družbe je zagovarjal tudi Bleiweis. V Stritarjevi slovenski kmečki utopiji *Deveta dežela* je vloga spolov opisana kot komplementarna, »On – kakor si človek more misliti moža, gospodarja, očeta; krepak, razumen, dober; vsako posebej in zopet vse skupaj v najlepšem soglasji. Ona – tudi tako: žena, gospodinja, mati. On solnce, ona luna; on – a kaj bi iskal prilik in podob! On je bil mož, kakor bi moral biti, ona žena; oba skupaj še le popolnoma doveršen človek«. Toda politične odločitve so v kmečki demokraciji *Devete dežele* sprejemali izključno moški, sicer na javnih zborih, z odkrito kritičnostjo in z večino glasov.

Narodove samopredstave o tedanji idealni družbi so bile torej razmeroma esencialistične in v tej maniri so bile organizirane tudi politične akcije. Stare fotografije prikazujejo občinstvo na taborih in del tega ljudstva so tudi ženske, saj na njih opazimo ženske postave. Te pa so na taborih imele aktivnejšo vlogo zlasti v kulturnem programu kot recitatorke in igralk, skrbale so za okraševanje prireditvenih prostorov, udeležencem so pripenjale tudi »nacionalne svetinje« – taborske znake. Toda dekleta naj bi po pisanju Dragice Čeč sodelovala tudi v akcijah političnega nasilja, ki so se zgodile *post festum*, z njimi je svoje slovenstvo spontano in *ad hoc* izkazovalo podeželje, ugotavlja. V času taborskih gibanj se je tako zgodila emfatična enotnost ljudstva, mešanica spontanosti in discipline, ki je vključevala vse, toda v meščanskem okolju različno glede na spol, saj so meščanske predstave o vlogi spolov poudarjale strogo delitev, in tak spomin so želeli taboriti tudi zapustiti svojim zanamcem. Spominjanje na taboritke nekaj desetletij kasneje se je tako dogajalo v glavnem v vlogah

recitatorik ipd. na spominskih straneh *Ilustriranega Slovenca* in *Tedenskih slik*, in v spominih nekdanjih organizatorjev, ki so poimenovali nekatere posameznice. Toda taborov niso zaznamovale le te redke posameznice, v zgodovini žensk so tabori pustili še en pečat, gre za ikonografsko podobo prikaza slovenstva in žensk. Ženske v narodni noši so se namreč prvič pojavile prav v času taborov. Ob koncu stoletja je narodna noša postala glaven zunanji izkaz narodnostne identitete, v kateri se je pred objektiv postavila pred prvo svetovno vojno vsaka spodobna narodna dama od Franje Tavčar do Marije Murnik.

Oblikovalci spomina so iz dediščine taborov vzpostavili železni repertoar predstav prezentacije žensk, sprevod Slovenk v narodni noši, ki jim v svoji bogatosti zagotovi vidnost, toda bolj kot ne anonimno vidnost. Ženske v narodnih nošah so postale del dramaturgije vsakega lokalnega dogodka v skupnosti, v njihovi ritualizirani prisotnosti se vidi komplementarnost spolnih vlog, ki pa ostajajo trdno zasidrane. Njihove podobe so neogrožujoče, predvsem pa domoljubne. Ta moment je izredno dobro zaobjet tudi v številnih alegoričnih spomenikih v podobi žensk, ki so bili postavljeni po Kranjskem, toda poleg cesarice Elizabete ali cesarice Karoline Avguste sta pred prvo svetovno svoje spominsko obeležje dobili le dve »ne-plemkinji« z imenoma Josipina Turnograjska in Josipina Hočevnar, torej literatka in dobrotnica.

II.

Kako se jih spominjati?

Vloga žensk na različnih nacionalnih manifestacijah bolj kot ne pasivnih dodatkov naj bi se spremenila šele z *Majniško deklaracijo*. Z njo naj bi se ženske vpisale ne le v narod, pač pa tudi v politično skupnost, ki so jo pomagale soustvariti, vsaj tako menijo nekateri. Razlog za vstop v politiko je seveda bila ljubezen do naroda. *Majniško deklaracijo* je 30. maja 1917 v dunajskem državnem zboru prebral Anton Korošec, v njej so bile zapisane kompromisne formulacije, ki pa so z razvojem dogodkov spreminjale svoj pomen, sprva poudarjen habsburški okvir se je kasneje umikal konceptu treh narodov in tako nadgradil trialistični koncept. Množično je deklaracijsko gibanje postalo šele z zbiranjem podpisov vojne naveličanih Slovencev in Slovenk. Del teh podpisov sta v marcu 1918 predali Antonu Korošču na veliki manifestaciji v Ljubljani predstavnici slovenskih žensk, Cilka Krek in Franja Tavčar. Pod *Majniško*

deklaracijo se je podpisala kar ena četrtnina slovensko govorečih prebivalcev, večina med njimi je bila žensk.

Izročitev podpisov v letu 1918 je že bila velika politična manifestacija, nastale so razglednice in fotografije, ki upodabljajo ta trenutek. Hkrati pa je *Majniška deklaracija* postala izredno pomemben dogodek čaščenja, ki so ga zlasti ob okroglih obletnicah bučno praznovali. Praznovanje in njena simbolna vrednost se je v prvi Jugoslaviji seveda spreminjala. Spominjanje na *Majniško deklaracijo* je bilo v medvojnem obdobju predvsem manifestacija slovenske nacionalne zavesti, saj je bil dokument predstavljen kot eden izmed glavnih temeljev slovenske nacionalne identitete. *Majniška deklaracija* je postala »narodni evangelij« ali »magna chartae libertatis« Slovencev v obdobju med obema vojnama. Ob prvi desetletnici praznovanja *Majniške deklaracije* je bil glavni poudarek praznovanja, da ideal združitve vseh Slovencev v eni državi še ni uresničen. Katoliški tabor je pozval, da naj bodo spominske proslave posvečene primorskim Slovincem.

Praznovanje desetletnice *Majniške deklaracije* se je začelo s sobotnimi šolskimi prireditvami in nadaljevalo z veliko povorko mladine, ki se je vila po Gosposvetski cesti proti Kongresnem trgu, zvečer pa se je praznovanje zaključilo z zborovanjem akademikov, kot so tedaj imenovali študente. Časopisje je ob obletnici opozarjalo na narodne heroje, ki so *Majniško deklaracijo* oblikovali, v povorki pa so dekleta in fantje iz različnih ljubljanskih šol, marsikdo oblečen v narodno nošo, predstavljali uspeh in up naroda. Zanimivo je, da je bila ob tej obletnici vloga žensk skoraj spregledana. Vprašanje enakosti spolov v imaginariju praznovanja ni bila relevantno in je ta aspekt ostal prezrt.

V številnih spominih je sicer poudarjena vloga žensk pri sprejemu *Majniške deklaracije* in ta »ženska dimenzija« je bila nadgrajena z obletnico 1937. Proslava 1937 je bila resnično množična, na predvečer obletnice so v vseh župnijah Dravske banovine goreli kresovi, naslednji dan pa so bila predpisana praznovanja z narodnimi nošami in slovenskimi narodnimi pesmimi. V Ljubljani je bila velika manifestacija, na kateri je poleg vseh pomembnih narodnih mož imela govor tudi Cilka Krek. Ta je ugotavljala, da je »žena orodje, ki se rabi v izvršitev velikih del«. Velika množica pred in v Unionu, polna žensk, se je navdušeno strinjala. Ženske v narodnih nošah so, kot nekoč na taborih, udeležencem in udeleženkam pripenjale bršljanove liste, ti naj bi bili simbol pradedov v boju za staro pravdo. To pa ni bila edina

izpostavljena vloga žensk, *Slovenski dom* je v članku *Pot majske deklaracije* med slovenski narod posebej izpostavil nekatere nabiralke podpisov v Vrhniki in Borovnici ter njihove spomine. Anonimne nabiralke podpisov so tako dobile imena, podobo in zgodbo. Bile so mobilizirane za novo, staro zgodbo, za kritiko oblasti in podporo slovenskosti. Prav tako naj bi ženske mobilizirala ob praznovanju dvajsetletnice majniške deklaracije tudi KPJ, ta naj bi svojo agendo predstavila v okviru liberalnih društev. Liberalna ženska društva pod vodstvom Angele Vode so tako organizirala lastno zborovanje, toda dvorana je ostala na pol prazna. Delavke in intelektualke, ki jim je bilo namenjeno zborovanje, sporočila o pomembnosti enotnosti slovenskega naroda niso imele za pomembno, saj so bile nad jugoslovansko državo razočarane. Organizatorji so sicer imeli željo s praznovanjem poudariti pomen in moč ljudske fronte, ki se je pričela formirati v letih pred vojno, toda potrošniki spomina sporočila praznovanja niso tako razumeli. Nasprotno pa je katoliški tabor ravno za namen kritike oblasti učinkovito mobiliziral množico Slovencev in Slovenk, s poudarjanjem slovenskega čutenja je v času proslavljanja v pogledu ideologije integralnega jugoslovanstva šel skoraj preko roba dovoljenega, kot piše Mateja Jeraj. Ban Dravske banovine se je tako moral zagovarjati in pojasnjevati, da slovenskih zastav na dogodku skoraj ni bilo opaziti in da slovenski poudarek ni bil temeljni. To pa so zanikale že vesti o veselih mladeničih s slovenskimi zastavami, ki so pred uredništvom *Jutra* vzklikali: »Izdajalci!«.

Potrošniki spomina so praznovanje obletnice uporabili in spremenili v skladu s svojimi potrebami in čutenjem. Hkrati pa oblastni centri moči žensk kot resnih političnih akterk v praznovanja še vedno niso vključili. Celo ženska društva emancipatornega aspekta deklaracije niso izpostavila. Potrošnike spomina v tedanjih političnih razmerah spolni vidik deklaracije ni zanimal, niti ga niso posebej izpostavljali kot legitimnega in nujnega oblikovalca spomina. V okviru tedanjih političnih idej in političnega imaginarija »kmečke demokracije« ter organske družbe, ki je ostala projicirana želja mnogih slovenskih intelektualcev, ženskam drugačne vloge tudi ni bilo mogoče misliti. Na podoben način je participacijo žensk razumela tudi Titova Jugoslavija, ženskam je sicer podelila besedo, toda jih hkrati učila pravilnega političnega mišljenja in reševanja političnih vprašanj ter opozarjala, da sta materinstvo in družinsko poslanstvo najvišji, prednostni nalogi. Jugoslovanska socialistična družba se je nagibala k povsem istim referenčnim okvirom kot minuli odnos do ženskega vprašanja, žensko

vprašanje je bilo naslovljeno, dokler je ostajalo nesubverzivno in nenevarno političnem redu. Avtor jugoslovanskega samoupravljanja Edvard Kardelj je, kot razmišlja Igor Lukšič, idealiziral korporativizem, le fokus se je iz kmeta premaknil na delavca, po svojem duhu pa je bil enako skupnosten in konservativen kot ideje poprej. Zato so bile ženske še vedno slabo prisotne v sferi političnega oziroma nova oblast, kot opozarja Marta Verginella, ni bila pripravljena radikalno redefinirati vloge spolov.

Zapostavljenost žensk pri umeščenosti v institucionaliziran spomin seveda ni le slovenska posebnost in posledica tukajšnjega spolnega reda. Tudi drugod denimo, in to navkljub bolj vključujočim strukturam med spoloma, so ženske v svetovnem merilu redko fokus uradnih krajev spomina. Njihove spolne vloge skrbnic in podpornic namreč nimajo kaj dosti skupnega s slavljenjem vojne, politike, miru, znanosti ali vodenja. Celo feministično izkopavanje žensk ugotavlja, da četudi ženske izstopajo in predstavljajo s svojim delom konstitutivni element naroda, je njihovo delovanje pogosto zreducirano na zasebno odločitev in ne politično motivacijo. Hkrati pa se pojavi še problem ženskih alegorij, kjer je ženska vezana izključno na simbol telesa. Zato je potrebno pri vzpostavljanju ženskih krajev spomina spodkopavati seksizem in strukturno neenakost, biti kritičen do običajnih spolnih vlog in poudariti razliko med ženskami. Zgolj analiza konteksta pa seveda ni dovolj, potreben je tudi prelom z dominantno politično prakso.

Žal ženske genealogije, ki so vzpostavljale nasprotujoč spomin, na Slovenskem niso imele pretiranega uspeha. Rušilna moč političnih dogodkov in sprememb družbenih sistemov in državnih okvirov je vedno znova pretrgala kontinuiteto ženskega spomina, oblast pa je ustoličila nove pravoverne voditeljice, ki so ob naslednjem prelomu zopet postale nezaželene in politično nekorektne. Danes, ko se predstave o prihodnosti skupnosti močno razlikujejo in prevladuje nevzdržno število izbir, je možnost, da so tudi ženske umeščene v »skupnodeljeno vednost« manjša. Vse kanonizacije so namreč postavljene pod vprašaj in občutek skupnostne enotnosti v dobi individualnosti pravzaprav postaja redkost. Če so bili uradni kraji spomina vzpostavljeni s fazo oblikovanja in utrjeni s fazo institucionalizacije, se zdi, da smo v dobi izbir zamudili priložnost, da vanje vključimo ženske.

Viri in literatura

- Čeč, Dragica, Tabori na Slovenskem in družbene razmere v šestdesetih letih 19. Stoletja, *Zgodovina v šoli* 26/2 (2018) 3–22.
- Dović, Marijan, Vodnik, Prešeren in začetki postavljanja spominskih obeležij slovenske literarne kulture, *Primerjalna književnost* 36/2 (2013) 185–203.
- Dubriwny, Tasha N. in Poirot, Kristan, Gender and Public Memory, *Southern Communication Journal* 82/4 (2017) 199–202.
- Gorše, Miroslav, *Doktor Valentin Zarnik* (Ljubljana 1940).
- Grdina, Igor, *Med dolžnostjo spomina in razkošjem pozabe* (Ljubljana 2006).
- Heiss, Gernot, von Klimo, Arpad, Kolar, Pavel, Kovač, Dušan, Habsburg's Difficult Legacy. Comparing and Relating Austrian, Czech, Magyar and Slovak National Historical Master Narratives, *The Contested Nation. Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories*, ur. Stefan Berger in Chris Lorenz (Houndmills 2008) 367–404.
- Kansteiner, Wulf, Finding Meaning in Memory. A Methodological Critique of Collective Memory Studies, *History and Theory* 41/2 (2002) 179–197.
- Lukšič, Igor, Preoblečeni korporativizem na Slovenskem, *Časopis za kritiko znanosti* 20/148–149 (1992) 47–56.
- Makarovič, Marija, Narodna noša, *Slovenski etnograf* 23–24 (1970–1971) 53–70.
- Melik, Vasilij, *Slovenci 1848–1918* (Maribor 2002).
- Nora, Pierre, Between Memory and History. Les Lieux de Mémoire, *Representations* 26 (1989) 7–24.
- Plate, Liedeke, *Transforming Memories in Contemporary Women's Rewriting* (Basingstoke 2011).
- Ratej, Mateja, Nehajte potvarjati zgodovino. Interpretacija majske deklaracije pri Slovenski ljudski stranki med obema vojnama, *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino. Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije*, ur. Mitja Ferenc in Branka Petkovšk (Ljubljana 2006) 247–260.
- Schraut, Sylvia in Paletschek, Sylvia, Remembrance and Gender, *Making gender visible and inscribing women into memory culture*. http://www.culturahistorica.es/paletschek/remembrance_gender.pdf
- Sernec, Josip, *Spomini* (Osrednja knjižnica Celje 2003).
- Smiljanič, Ivan, *Spomeniki ženskam na slovenskem pred drugo svetovno vojno* (Ljubljana 2018).
- Stavbar, Vlasta, *Majniška deklaracija* (Maribor 2017).
- Stritar, Josip, Deveta dežela, *Wikivir*, [https://sl.wikisource.org/wiki/Deveta_de%C5%BEela_\(Josip_Stritar\)](https://sl.wikisource.org/wiki/Deveta_de%C5%BEela_(Josip_Stritar))
- Štih, Peter, Miti in stereotipno v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine, *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino, Zbornik 33. Zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije* (Ljubljana 2006) 25–48.

Verginella, Marta, *Ženska obrobja* (Ljubljana 2006).

Vode, Angela, Spomin in pozaba, *Zbrana dela Angele Vode. III. knjiga* (Ljubljana 2000).

Vodopivec, Peter, *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju* (Ljubljana 2006).

Vodopivec, Peter, Vloga slovenskih intelektualcev pri emancipaciji Slovencev, *Slovenija 1848–1998: Iskanje lastne poti* (Ljubljana 1998) 124–136.

Winter, Jay, Sites of memory, *Memory: Histories, Theories, Debates* (New York 2010) 312–324.